

Tzvetan Todorov

*Face à l'extrême**

IDO DE HAAN

In een van de intermezzo's in *Face à l'extrême* vertelt Tzvetan Todorov over zijn vader, die in de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog als bibliothecaris in Bulgarije meedeed aan de aldaar wijdverbreide protesten tegen de discriminatie van Joden. Hoe is het toch mogelijk, zo vraagt zijn zoon zich af, dat iemand die uit heel alledaagse morele motieven protesteert tegen de Jodenvervolging (en met succes: Bulgarije was het enige land naast Denemarken waar vrijwel de gehele Joodse bevolking gespaard is gebleven), zich vervolgens schaart achter een communistisch bewind dat alle principes van rechtvaardigheid en medemenselijkheid met voeten treedt? Hoe is het mogelijk dat uit alledaagse deugden, of zelfs uit alledaagse ondeugden, soms zulke extreme vormen van kwaad voortkomen?

Het idee dat het beste de vijand van het betere kan zijn, de lof van de gematigdheid en de voorkeur voor alledaagse goedheid boven heroïsche deugdzaamheid staan centraal in veel van Todorovs werk.

Toen Todorov als student in het begin van de jaren zestig het communistisch bewind in Bulgarije ontvluchtte en zich in Frankrijk vestigde, bouwde hij in eerste instantie een solide reputatie op als linguïst, met succesvolle inleidingen als *Théories du symbole* (1977), letterkundige overzichtswerken en geannoteerde vertalingen van Goethe, James, Dostojevski en Poe. Aan het begin van de jaren tachtig weet hij echter een nieuw publiek aan te boren, wanneer hij op basis van Azteekse getuigenissen over het optreden van de Spaanse *conquistadores* de aandacht vestigt op de manier waarop Europeanen zich opstellen tegen mensen met een andere sociale en culturele habitus. In *La conquête de l'Amérique: la question de l'autre* (1982) lijkt hij met zijn aandacht voor 'de Ander' volledig ingeburgerd te zijn in het Franse intellectuele milieu. Uit een werk als *Nous et les autres: la réflexion française sur la diversité humaine* (1989) blijkt evenwel een

---

* Paris: Éditions du Seuil, herziene editie 1994 (1991)

verzet tegen elk manicheïsme en tegen de gedachte dat er radicale en onoverbrugbare culturele verschillen zijn, waarmee Todorov zichzelf, misschien ironisch, toch in de positie van buitenstaander ten opzichte van de Franse cultuur plaatst. Die reputatie heeft hij sindsdien verder gevoed met titels die tegenover de grandeur en de heroïek onveranderlijk de nuance en de beperking benadrukken: *Frêle bonheur: essai sur Rousseau* (1985), *Éloge du quotidien: essai sur la peinture hollandaise du XVIIe siècle* (1993), *Le jardin imparfait: la pensée humaniste en France* (1998) en het onlangs verschenen *La fragilité du bien: le sauvetage des Juifs bulgares* (1999), waarvan de titel een verwantschap met Martha Nussbaum verraaft.

Face à l'extrême is behalve in thematisch opzicht, ook in methodologische zin een voortzetting van Todorovs studie naar de Azteken. Opnieuw maakt hij gebruik van een uitgebreide verzameling getuigenissen, van de Jodenvervolging en van de Goelag. Een van de bijzondere aspecten van het boek is dat Todorov in staat is op zich bekende (en met alle respect: vaak ook nogal afgegrazen) getuigenissen van bijvoorbeeld Primo Levi, Etty Hillesum of Tadeusz Borowski zo te behandelen dat niet alleen zijn betoog, maar ook de bronnen waarop het gebaseerd is grotere diepte krijgen. Bovendien onttrekt hij zich aan de gedachte die in veel literatuur over concentratiekampen en genocides gangbaar is, dat hier sprake zou zijn van een onuitspreekbare ervaring. Zonder de ervaringen van overlevenden te bagatelliseren, laat Todorov zien dat er geen onoverbrugbare kloof is tussen degenen die erbij waren, maar er niet over zouden kunnen getuigen, en degenen die geen ooggetuige waren en het gebeurde nooit zullen begrijpen.

Todorov houdt steeds vast aan de veronderstelling van een grote continuïteit tussen groepen mensen en tussen hun belevingswerelden en waardenstelsels. De gedragingen, motieven en verwachtingen die in concentratiekampen en tijdens genocides naar voren komen, zijn wellicht een uitvergroting, maar niettemin van dezelfde orde als alledaagse gedragingen. Dat wil niet zeggen dat het concentratiekamp op een of andere manier een waarheid over de Westerse cultuur, over de moderniteit of over de dialectiek van de Verlichting bevat. Dergelijke categorische oordelen zijn Todorov vreemd: hij legt er, gezien zijn biografie met reden, de nadruk op dat totalitaire en democratische systemen niet op een hoop moeten worden gegooid. Maar gedragingen en motieven die tot ontwikkeling komen onder extreme omstandigheden kunnen ons volgens hem wel iets leren over de kenmerken van het leven onder minder dramatisch gesternte.

In het eerste deel van het boek laat Todorov zien dat er zelfs in situaties van extreem onrecht nog morele noties functioneren, die ook in het dagelijks leven in minder extreme omstandigheden van toepassing zijn. Hij laat zien dat juist de heroïsche deugden, die toegesneden lijken te zijn op buitengewone ver-

schrikkingen, een slecht antwoord zijn op de bedreigingen die men het hoofd moet bieden. Opoffering ten behoeve van een hoger ideaal, zelfs ten koste van het leven van medemensen, is niet gepast in een situatie waarin de dood onafwendbaar is, deze hoogstens met waardigheid gekozen kan worden, en het nog restende leven met zorg moet worden omringd.

Naast alledaagse deugden is er ook alledaags kwaad. Todorov volgt Hannah Arendt, hoewel hij de term 'banaliteit van het kwaad' ongelukkig gekozen acht, in de gedachte dat het gedrag van de daders niet moet worden herleid tot een pathologische geestesgesteldheid. Het kwaad van de daders is een functie van het totalitaire systeem waarin zij verkeren. Dat systeem fragmenteert de morele verantwoordelijkheid, depersonaliseert de slachtoffers en scheidt de voorwaarden voor het ontluiken van machtswellust, of zoals Todorov het ook aanduidt, heroïsch kwaad. Het feit dat dit kwaad systematisch geproduceerd wordt, ontslaat de daders echter nog niet van een morele verantwoordelijkheid. Net zoals er voor de slachtoffers altijd ruimte blijft bestaan voor een morele houding, zo blijven ook de daders moreel aanspreekbaar. Uit eigen ervaring weet Todorov hoe moeilijk het is die verantwoordelijkheid te nemen. Dat het wel mogelijk is blijkt uit de, door het betoog heengevlochten, bekentenis van zijn betrokkenheid bij de excommunicatie en waarschijnlijke deportatie van een medelid in de communistische jeugdbeweging in Bulgarije, die niet genoeg verdriet tentoonspredde na de dood van vader Stalin.

Met dit boek laat Todorov zien dat het mogelijk is een conceptueel instrumentarium te ontwerpen, dat gebruikt kan worden voor de analyse van extreem gewelddadige en levensbedreigende situaties. Vlak voor het verschijnen van *Face à l'extrême* maakte Zygmunt Bauman furore met zijn *Modernity and the Holocaust* (1989). De waardering gold vooral het feit dat Bauman in staat was gebleken het stilzwijgen van de sociologie over de Jodenvervolging theoretisch te doorbreken. Hij betaalde daar echter een hoge prijs voor, doordat hij de cultuurkritiek van de moderniteit wel een heel sinister tintje gaf, door, nog directer dan Horkheimer en Adorno in de *Dialektik der Aufklärung*, een vrijwel kaarsrechte lijn te trekken van Webers *Entzauberung* naar Hitlers *Endlösung*. Todorov boekt ruimschoots dezelfde conceptuele winst, maar zonder de hoge kosten van een over de kop gejaagde kritiek van de moderniteit. Integendeel: zijn werk is hoopvol gestemd. Zelfs in het aangezicht van het meest extreme geweld is de alledaagse menselijk rede niet machteloos.

